

PROBLÉMY KULTÚRY PRÁCE V PRESTAVBE SPOLOČNOSTI

ERIKA KVAPILOVÁ, Výskumný ústav sociálneho rozvoja a práce, Bratislava

Pojem kultúra práce sa v posledných viac ako dvadsiatich rokoch sporadicky objavuje v odbornej tlači, v spoločensko-hospodárskej publicistike, ba prenikol aj do závažných politických dokumentov. Vznikol predovšetkým ako reakcia na zmeny v postavení pracujúceho človeka v procese výroby, vyvolané vedecko-technickou revolúciou, a ako výraz potreby reflektovať tieto zmeny ako istý pozitívny posun v humanizácii živej práce a jej podmienok, v rozvoji schopností a zručností pracujúcich oproti obdobiu industrializácie.

Napriek tejto všeobecnej charakteristike sa pojem kultúra práce v konkrétnych prípadoch používa veľmi diferencovane. Často sa chápe ako synonymum esteticky usporiadaného (kultúrneho) vecného pracovného prostredia, či na označenie estetických kvalít a funkčnosti pracovného nástroja, prípadne finálneho výrobku alebo na vyjadrenie kvality medziludských vzťahov na pracovisku. Existujú tiež názory, že tento pojem je len iným označením procesu integrácie „duchovnosti“ a práce, vyvolaným vedecko-technickou revolúciou (6, s. 345). Vo väčšine prípadov pojem kultúra práce v sebe zahŕňa hodnotový zmysel, vyplývajúci z istej hodnotovej orientácie autora. Na ilustráciu uvedieme niektoré zo spôsobov používania pojmu kultúra práce v našej odbornej literatúre.

Začiatkom šesťdesiatych rokov sa napríklad sformuloval názor, že problémy kultúry práce zahŕňajú racionálnu organizáciu pracovísk, vytvorenie estetického prostredia na pracoviskách a zabezpečenie hygienických a zdravých pracovných podmienok (12). Širší prístup k chápaniu kultúry práce ako dokonca špecifického vedného odboru prezentuje názor, podľa ktorého do predmetu kultúry práce patrí skúmanie stupňa rozvoja výrobných prostriedkov a úroveň pracovnej sily, kvalita pracovných podmienok z hľadiska rozvoja osobnosti, technická estetika ako aplikácia estetických zákonov v hmotnom pracovnom prostredí, ergonomické problémy a organizácia práce (3). Ambíciu komplexného prístupu predstavuje stanovisko chápania kultúry práce ako súčasti spoločensko-historickej kultúry, ako vyvíjajúceho sa súhrnu hmotných a duchovných hodnôt v spoločenskom pracovnom procese, ktoré utvárajú človeka ako najdôležitejšiu výrobnú silu a ktoré sú spredmetnené v produktoch tohto procesu (5).

Sedemdesiate a osemdesiate roky nepriniesli do upresňovania obsahu pojmu kultúra práce veľa nového. Niektorí autori rozvíjali svoje názory na kultúru práce vo veľmi úzkych, striktno vymedzených hraniciach, napríklad chápanie kultúry práce ako pracovných podmienok z hľadiska ich hygieny, klimatizácie, hlučnosti, osvetlenia, estetickej úpravy pracoviska a bezpečnosti práce (17). Iní sa pokúšali rozvíjať problémy kultúry práce z hľadiska „komplexného prístupu, s dôrazom na rozvoj tvorivých schopností a kultiváciu bytostných síl pracujúceho človeka v procese práce (10, 12).¹

¹ Podrobnejší prehľad názorov na kultúru práce v našej, ale najmä zahraničnej sociologickej literatúre prináša článok J. Karáska: *K otázkam teoretických východísk sociologických výskumov kultúry človeka* (Sociológia 1988, č. 5) a jeho príspevok *Ná-*

Treba povedať, že uvedené definície pojmu kultúra práce predstavujú iba malú časť tých, ktoré sa vyskytli v našej odbornej tlači za posledných dvadsaťpäť rokov. Avšak už z uvedeného nevelikého počtu definícií vyplýva veľká diferencovanosť, nejednotnosť a nejednoznačnosť pojmu kultúra práce. Napriek tejto skutočnosti sa domnievame, že objavenie sa pojmu kultúra práce nie je náhodné a že rozpracovanie jeho obsahu, najmä v rovine všeobecnosociologickej alebo filozofickej by mohlo byť funkčné vo vzťahu ku skúmaniu *kvalitatívnych premien spoločenskej práce ako základnej činnosti, ktorou spoločnosť zabezpečuje rozšírenú reprodukciu vlastného života* v súčasnom a budúcom štádiu svojho rozvoja. Skôr než pristúpime k formulácii chápania kultúry práce v tomto zmysle, naznačíme niektoré konkrétne-historické súvislosti vzťahu kultúrneho a pracovného procesu, ktoré považujeme za dôležité východisko formulovania obsahu pojmu kultúra práce.

*

Je známe, že kultúra vo všetkých svojich prejavoch a formách vyrastá z práce, ktorej vnútorným zdrojom pohybu sú protirečenia pracovného procesu rozvíjajúce a kultivujúce ľudské bytostné sily. Kultúra bez práce nemôže existovať, ale proces kultúry a pracovný proces v ľudských dejinách nie sú totožné. Ich oddelenie je dôsledkom vzniku a živelného rozvoja deľby práce, najmä oddelenia fyzickej a duševnej práce sprevádzaného celkovou nízkou produktívnosťou spoločenskej práce. „Kým ľudská práca bola ešte tak málo produktívna, že poskytovala iba nepatrné množstvo prebytkov presahujúcich nevyhnutné existenčné prostriedky, bolo možné zvyšovať výrobné sily, rozširovať komunikácie, rozvíjať štát a právo, zakladať umenie a vedy len vystupňovanou deľbou práce, ktorej základom musela byť tá veľká deľba práce, pri ktorej masy vykonávali jednoduchú manuálnu prácu a úzky okruh privilegovaných sa zaoberal vedením prác, obchodovaním, záležitosťami štátu a neskôr umením a vedou. Najjednoduchšou, živelne vzniknutou formou tejto deľby práce bolo práve otroctvo“ (8, s. 214).

Zákonnosť vývoja kultúry tak v sebe nesie vnútorné protirečenie, ktoré spočíva v tom, že kultúra ako prejav rozvoja špecifických tvorivých schopností a síl človeka vzniká, formuje a vyvíja sa na základe masy takej spoločenskej produktívnej práce, ktorej prevažná väčšina má vo vzťahu k pracujúcemu individuu opačné pôsobenie. Na jednej strane kultúra danej spoločnosti vo všetkých svojich prejavoch je výsledkom fungovania existujúcej deľby práce v spoločnosti, jej súčasťou, a nemožno ju teda v tomto zmysle chápať ako izolovaný výtvar nejakej špecifickej skupiny ľudí, na druhej strane však možnosť tvorby špecifických kultúrnych hodnôt a možnosť ich rôznorodého užívania je pre väčšinu pracujúcich členov spoločnosti nedostupná.

Na tejto skutočnosti nič nemení ani prudký kvalitatívny rozvoj výrobných síl, zospoločenšenia a produktivity práce, ktorý so sebou prináša vznik a počiatkový rozvoj kapitalizmu. Výsledkom týchto procesov nie je zjednocovanie procesu tvorby kultúrnych hodnôt a ostatnej spoločenskej tzv. produktívnej práce, ale práve naopak, ich zreteľné oddelenie.

zory na kultúru práce a súčasná problematika (zborník Kultúra práce '88, Dom techniky, Košice 1988).

Práve klasický kapitalistický spôsob výroby najvýraznejšie oddeľuje v doterajších dejinách od seba prácu ako kultúrny jav, ako spôsob rozšírenej reprodukcie a rozvoja bytostných síl individua, od práce ako ekonomického javu, ako spôsobu reprodukcie základného kapitálového vzťahu, kde živá práca je redukovaná na jednoduchú prácu, na vynakladanie jednoduchej pracovnej sily, na spôsob jednoduchej reprodukcie pracujúceho individua. Prehľbuje túto priepasť oddeľovaním živej a spredmetnenej práce, jej kvalitatívnej a kvantitatívnej stránky, vytvára protiklad medzi konkrétnou a abstraktnou pracou. Teoretickým zovšeobecnením týchto konkrétne-historických skúseností kapitalizmu vo vzťahu k možnostiam rozšírenej reprodukcie pracujúceho individua je známy Marxov koncept odcudzenej práce.

*

Rozvoj produktívnych síl spoločenskej práce a istež univerzality ich vecnej, a najmä osobnostnej stránky, ktorý Marx nazval „veľkým civilizačným pôsobením kapitálu“ (8, s. 354), sa postupne začína prejavovať v druhej polovici dvadsiateho storočia, keď dochádza k prekonaniu výrobných síl obdobia priemyselnej revolúcie, k prekonaniu strojovej veľkovýroby ako technologického základu spoločenskej výroby, ku kvantitatívnemu prielomu nielen v technológii a technike, ale najmä v charaktere pracovnej sily. Vypelá technika si vyžaduje vyspelú a vysokorozvinutú, nie jednoduchú pracovnú silu, ktorej funkcie sa už neredukujú na „zapchávanie dier“ v technologickom cykle strojovej veľkovýroby, ale ktorá pripravuje, riadi a kontroluje proces výroby. Podstatne sa tak mení vzájomný vzťah živej a spredmetnenej práce, čo sa bezprostredne prelieta do postavenia človeka v procese výroby, do rastu jeho subjektivity, do možnosti rozvoja jeho osobnosti v procese spoločenskej produktívnej práce i mimo ňu. Mení sa vzťah človeka k práci, objavuje sa potreba seberealizácie, uspokojenia z práce. Spoločenská produktívna práca prestáva byť len prostriedkom jednoduchej reprodukcie pracovnej sily a predstavuje istý priestor sebarozvoja a sebatvrdenia pracujúceho individua².

Tieto tendencie začínajú byť viac evidentné najmä od druhej polovice sedemdesiatych rokov a spájajú sa najmä s rozvojom mikroelektroniky. Uvedené obdobie je často v odbornej literatúre nazývané ako druhá etapa vedecko-technickej revolúcie (v USA najmä ako tretia priemyselná revolúcia) a je preň typické, že nevzniká len zo samotných výsledkov vedy a ich aplikácie v praxi, ale je zároveň dôsledkom nevyhnutných zmien organizačných a sociálno-ekonomických vzťahov kapitalistickej spoločnosti. „S rôznym vývinom výrobných síl sa menia vzťahy a zákony, ktoré ich riadia...“ (7, s. 27). Medzi ne patria: zmena charakteru konkurencie, zmena štruktúry a tempo rastu investícií, nové organizačno-finančné formy inovačných procesov, vývoj rozmerov firiem a vzťahov medzi nimi, zníženie koncentrácie výroby, kvalitatívne transformácie ľudských zdrojov, ich kvalifikačných, vzdelanostných, sociálnych a kultúrnych charakteristík (16).

² Tu ide, samozrejme, o charakteristiky hlavnej tendencie vývoja masy spoločenskej práce. Je zjavné, že existuje a pravdepodobne aj v budúcnosti bude existovať určitá časť spoločenskej práce, ktorá nemá bezprostredne rozvojový charakter vo vzťahu k osobnosti pracovníka.

Zistené skutočnosti reflektuje i odborná, najmä sociologická, filozofická a prognostická literatúra vo vyspelých krajinách sveta. Ich reprezentanti sa snažia teoretické poznatky o kvalitatívnych premenách práce a budúcich tendenciách jej vývinu využiť predovšetkým v konkrétnej hospodársko-ekonomickej stratégii svojich firiem.

Napríklad novou stratégiou japonských firiem je zmena paradigmy orientujúcej sa na *výrobu* na paradigmu orientujúcu sa na *výrobok* uspokojujúci dopyt spotrebiteľov. Zmena tejto paradigmy vyžaduje zmenu v doterajšom riadení a využívaní ľudských zdrojov (human resources), orientáciu na kreativnosť práce zamestnancov, na jej väčšiu individualizáciu, na rast tvorivých prvkov a zodpovednosti za vykonávanú činnosť (10, s. 45—62). To všetko vedie k zmene postavenia pracujúceho človeka v pracovnom procese, k rastu významu a dôležitosti jeho práce, ktorá rozvíja individuálne schopnosti pracovníka.

Pre zaujímavosť ešte uvedieme názory niektorých popredných západných teoretikov na zmeny prebiehajúce v súčasnej spoločenskej práci.

Potrebu využitia a rozvoja bytostných síl človeka v záujme zvýšenia produktivity práce vyjadril holandský teoretik L. Hoebeke slovami: „... každý človek je v postate homo faber, výrobca nástrojov. Ak ľuďom dovolíme byť súčasťou navrhovacieho procesu technológií, sú schopní pracovať vo vysoko produktívnych tímoch a vytvárajú veľmi rozvinuté technológie...“ (4, s. 340).

W. A. Hahn optimisticky predpokladá, že jeho vnuci, ktorí vstúpia medzi pracovné sily začiatkom 21. storočia, sa „budú zaoberať akousi kombináciou troch druhov práce: aktivitou zameranou na zabezpečenie živobytia, aktivitou sebarealizácie, plus tými aktivitami, ktoré sú nevyhnutné na udržiavanie vlastného organizmu, domova a majetku. Môžeme dúfať, že prvé dve aktivity budú totožné, hoci história je plná príkladov ich oddelenia“ (19, s. 30).

Potrebu zmeny obsahu a významu práce vyvolanú zmenami v kvalite komplexných výrobných síl v ekonomike USA a zmenami v hodnotách Američanov reflektuje C. S. Sheppard: „Práca musí poskytovať viac než živobytie. Musí zabezpečiť nárast množstva voľného času, musí byť ľahšia, musí prinášať uspokojenie a musí poskytovať pocit sebarealizácie“ (19, s. VIII).

Uvedené charakteristiky a hlavné tendencie vývinu spoločenskej produktívnej práce vo vyspelých krajinách jasne naznačujú, že práca prestala byť už len prostriedkom jednoduchej reprodukcie pracujúceho individua, a že vznikajú veľmi reálne predpoklady na jej premenu na prostriedok sebarealizácie a zdroj možností rozšírenej reprodukcie pracujúceho jednotlivca aj mimo ňu. Súčasné problémy, ktoré v oblasti sociálno-ekonomických vzťahov zakúša vyspelý „kapitalistický“ svet a ktoré možno charakterizovať ako sociálny darvinizmus (2) potvrdzujú Marxove slová, že: „Univerzalita, ku ktorej kapitál nezadržateľne smeruje, nachádza obmedzenia v jeho vlastnej povahe, ktorá na určitom stupni vývoja kapitálu umožní spoznať, že najväčším obmedzením tejto tendencie je sám kapitál, a že preto tieto obmedzenia ženú ďalej k odstráneniu kapitálu samým kapitálom (7, s. 355).

Ak chápeme socializmus ako vývojovo vyššie štádium rozvoja spoločnosti, ktorého poslaním je pozitívne *prekonanie kapitálového vzťahu* predchádzajúcej spoločensko-ekonomickej formácie, potom jeho historickou úlohou je dosiahnuť dialektickú jednotu a rozvoj zospoločenšenej a individualizovanej vysokoproduktívnej spoločenskej práce ako prostriedku tvorby úžitkových hod-

nôť zabezpečujúcich uspokojovanie všetkých potrieb členov spoločnosti a zároveň prostriedku rozšírenej reprodukcie bytostných síl každého pracujúceho individua.

Dosiahnutie tejto jednoty však nie je proces automatický. Je to dlhodobý zápas, ktorý predpokladá vytvorenie a rozvoj takej organizácie spoločnosti, ktorá by umožňovala a zosúlaďovala rozvoj zvláštnych záujmov rôznych spoločenských subjektov tak, aby sa rozvoj jedného stal predpokladom rozvoja iného a spoločnosti ako celku, ich vzájomnú kooperáciu ako prejav reálneho zospoločenšenia (a individualizácie) oproti formálnemu zospoločenšeniu výrobných prostriedkov, ktoré je len prvým krokom na ceste prechodu od kapitalizmu k vyššej vývojovej fáze spoločnosti a znamená len odstránenie, nie však ešte pozitívne prekonanie predchádzajúceho kapitálového vzťahu.

Súčasný reálny stav spoločenskej produktívnej práce v krajinách východnej Európy a jej „nasýtenosť“ kultúrnymi — vo vzťahu k pracujúcemu jednotlivcovi a jeho osobnosti rozvojovými — prvkami nás však nenaplnia prílišným optimizmom. Napríklad, technická a technologická základňa spoločenskej produktívnej práce v Československu je založená prevažne na industriálnom type výroby, ktorý sa u nás vyvíjal od konca štyridsiatych do konca sedemdesiatych rokov tohto storočia, a ktorý z hľadiska súčasných trendov v rozvoji vecnej stránky výrobných síl patrí minulosti. To má, samozrejme, negatívny dopad na možnosti rozvoja univerzálnej pracovnej sily a rozvoja osobnosti pracujúceho človeka, na dynamiku zjednocovania kultúrneho a pracovného procesu. Ešte dnes u nás platí to, čo R. Richta povedal pred skoro tridsiatimi rokmi: „...Čo nás dnes v socializme dusí, to nie je jednoducho moc techniky, jej ohromnosť, jej prebytok — to je skôr bezmocnosť doterajšej výroby, nedostatok techniky, obmedzenie zdrojov ľudského života. S technikou je to ako s každým ľudským dielom: ak je slabé a obmedzené, zviera a ovláda človeka, ak je mohutné a všestranné, umožňuje človeku rozlet, vyvoláva ľudské potreby, sprostredkuje ľudský spôsob života“³ (14, s. 64).

Istej „nerozvinutosti“ komplexných výrobných síl (oproti vyspelým krajinám) zodpovedajú aj existujúce výrobné a zvlášť vlastnícke vzťahy. Ukazuje sa, že s rozvojom spoločnosti sa podobá spoločenských, teda aj vlastníckych vzťahov nezjednodušuje, ale práve naopak, narastá potreba mnohorakosti a mnoho-subjektovosti vzťahov vlastníctva, ktorých podstata však musí zostať nevykoristovateľská — v tomto zmysle socialistická. O kritériách „socialistickosti“ vlastníckych vzťahov sa dnes mnoho diskutuje najmä na stránkach sovietskej odbornej, predovšetkým ekonomickej tlače a diskusie na túto tému nie sú ešte zďaleka pri konci, napríklad (1, 18). Hoci ide o problém, z istého hľadiska možností kvalitatívnych premien práce podstatný a prvoradý, nebudeme sa ním v tejto práci bližšie zaoberať. Chceli by sme len zdôrazniť, že s demokraticznými procesmi v našej spoločnosti, ktorých hlavným cieľom je vytvorenie kvalitatívne vyšších spoločenských vzťahov, založených na kooperácii rôznych spoločenských subjektov na báze vysokoproduktívnej spoločenskej práce, sa

³ Negatívne hodnotenie súčasnej vecnej stránky výrobných síl v Československu vyplýva z abstrahovania bezprostredných ekonomických úloh, ktoré stoja pred našou spoločnosťou a na riešenie ktorých nemusi byť existujúci typ súčasnej výroby základné, pri vysokom kvalifikačnom potenciáli našich pracujúcich, najhorším východiskom.

stáva problémom ústredným. Jeho riešenie je neoddeliteľne späté s dosiahnutím vysokej úrovne výrobných síl vyspelých krajín sveta a s akceptáciou a osvojením si rôznych organizačných foriem práce, ktoré vznikli ako organická súčasť rozvoja spoločenskej práce na jej najvyššom vývojovom stupni. Sprievodným znakom a zároveň cieľom by v tomto procese malo byť dosahovanie vysokého stupňa humanizácie práce, vytváranie možností na rozvoj schopností a tvorivých potencií ľudí v práci ako všeobecného predpokladu rozvoja ľudskej spoločnosti, ako predpokladu zjednocovania procesu tvorby kultúry a pracovného procesu. Aby tak „súhrn zmien v subjektívnej zložke výrobných síl nevyhnutne vyústil do kultúrnej revolúcie omnoho hlbšieho a širšieho zmyslu, pretože sa neobmedzuje na zmeny vnútri kultúry, ale mení súčasne samotné postavenie kultúry v živote spoločnosti, tvorbu jej materiálnych predpokladov robí priamo závislou od rozvoja človeka, od kultivácie ľudských síl“ [15, s. 33], a aby tak kultúra prenikla priamo do základov ľudského života a práce.

Dôležitú úlohu v dosahovaní a realizácii bezprostredných cieľov i strategických cieľov rozvoja spoločnosti smerom k jej humanizácii zohráva rozpracúvanie teórie spoločenského rozvoja, v ktorom ústredné miesto zaujíma filozofia. Domnievame sa, že v tomto teoretickom zápase by mohol pojem *kultúra práce* ako *všeobecný pojem, ktorého obsahom je vyjadrenie humanizačných tendencií spájania kultúrneho a pracovného procesu, ako procesu rozvíjajúceho a kultivujúceho ľudské bytostné sily a zároveň vytvárajúceho rozličné úžitkové hodnoty, prostredníctvom ktorých spoločnosť uspokojuje svoje mnohodimenzionálne vyvíjajúce sa potreby*, funkčne poslúžiť ako teoretický nástroj identifikácie stupňa vývinu spoločenskej práce v konkrétnej fáze historického vývinu spoločnosti, z hľadiska jej premeny na prvoradú životnú potrebu a hodnotu.

LITERATÚRA

1. ABALKIN, L.: Jak dál v obnově socialistického vlastnictví. In: Socialistická ekonomika 1989, č. 2.
2. BROWN, M. E.: The Production of Society. New York 1986.
3. DOLEŽAL, Z.: Oblast kultury práce. In: O kultuře práce. Ostrava 1961.
4. HOEBEKE, L.: From Work Ethics Towards Work Esthetics. In: Human Systems Management 1988, č. 7.
5. Kultura práce a prostředí průmyslu. Praha 1963.
6. MARKOVIČ, D.: Sociologija truda. Moskva 1988.
7. MARX, K.: Kapitál. I. Bratislava 1979.
8. MARX, K.: Rukopisy Grundrisse. I. Bratislava 1975.
9. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy v piatich zväzkoch. Zv. IV. Bratislava 1977.
10. MUŽÍK, J.: K analýze pojmu kulturního člověka současné společnosti. In: Filozofia 1987, č. 1.
11. NONAKA, I.: Self-renewal of the Japanese Firm and the Human Resource Strategy. In: Human Resource Management 1988, č. 1.
12. PECHAROVÁ, J.: Estetický princip socialistické práce. In: Estetika 1986, č. 1.
13. PIKALA, I.: Kultúra práce a pracovného prostredia. Bratislava 1964.

14. RICHTA, R.: Člověk a technika v revoluci našich dnů. Praha 1963.
15. RICHTA, R. a kol.: Civilizácia na rázcestí. Bratislava 1968.
16. SUPIAN, V.: Nekotoryje charakterističeskije čerty sovremennoj NTR v SŠA. In: Sojediňonyje štaty Ameriky 1989, č. 5.
17. ŠIMEČEK, M. a kol.: Podmínky rozvoje tvořivosti pracujících v socialistické společnosti. Praha 1985.
18. ŠKREDOV, V.: Socializm i sobstvennosť. In: Kommunist 1988, č. 12.
19. Working in the Twenty-First Century. New York 1980.